

Інна Щербак,

науковий співробітник ІМФЕ НАН України, Київ

Прометеї українського духа: національна ідея з погляду культури

У часописі № 3 за минулоріч ми видрукували листа В. Гнатюка до А. Онищука – «Чи було б можливе посилати звідси рукописи?...» Тоді ми пообіцяли в одному з наступних номерів детальніше розповісти про цих непересічних дослідників традиційної культури українського народу. На наше прохання люб'язно відгукнулася науковий працівник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України Інна Щербак. Пропонуємо Вашій увазі її детальний вислід про трагічний період української культури (20-30-ті роки), котрий відомий поет назвав «збільшовиченою ерою».

Відома істина – ніщо не виникає з нічого. Сьогодні керманічі нашої держави намагаються віднайти оптимальну модель національної ідеї, яка б сконсолідувала стомлене постійними негараздами, кинуте «на виживання» українське суспільство. Десята річниця незалежності України – це мало чи багато в часовому і просторовому вимірі? Що ми здобули і що ми втратили? Цими і подібного типу питаннями наелектризоване повітря в містах, містечках, селах... Досить зіткнення двох не те що протилежних, а бодай неподібних позицій – і вже вибух емоцій, розгортається дискусія...

Отож, нам не байдуже. Ми, виявляється, постійно запитуємо себе: «Куди йдеш, Україно?». Якими ж ми переступаємо у третє тисячоліття – сірою, безликою масою чи народом, котрий, попри все, збереже почуття національної гідності?

Порівнюючи західну або «громадянську» модель нації з моделлю, яка сформувалася у Східній Європі та Азії – «етнічною» концепцією нації, дослідники зазначають, що «те місце, яке має закон у західній громадянській моделі, в етнічній моделі посідає народна культура, здебільшого мова та звичаї. Ось чому лексикографи, філологи та фольклористи відігравали центральну роль на ранніх етапах націоналізму у Східній Європі та Азії. Їхні лінгвістичні та етнографічні дослідження давньої і сучасної культури «простого народу» забезпечили матеріал для проектів створення «майбутньої нації», навіть коли відповідного мовного відродження не спостерігалось. Сприяючи широкому усвідомленню міфів, історії та мовних традицій спільноти, інтелігенти спромогли заснувати і викристалізувати в головах більшості ідею етнічної нації, навіть коли, як-от в Ірландії і в Норвегії, давня мова занепала»¹.

Чим не знайому для нас, українців, ситуацію змальовує Ентоні Сміт, професор Лондонської школи економіки, провідний фахівець з питань виникнення і розвитку нації і націоналізму? То ж чи є у нас засади, на яких повинна базуватися згуртовуюча конструкта – національна ідея?

Історія культури – це історія в особах. У журналі «Берегиня» був опублікований лист Володимира Гнатюка до Антона Онищука, який і спонукав мене до продовження теми.

В наукових колах та серед людей, не байдужих до народної культури, ім'я Володимира Михайловича Гнатюка добре відоме і шановане. Бібліографія основних праць вченого в царині фольклору та етнології, літературознавства, журналістики, історії, педагогіки, освіти, релігії, мовознавства сягає за 300 позицій, а їх повний перелік налічує близько 1337 одиниць. Проте до недавнього часу, як більшості праць народознавчого характеру, судилося їм лежати, в кращому випадку, на полицях «спецхранів». Значною мірою поверненню із забуття наукового доробку Володимира Гнатюка прислужилася монографія М.Т. Яценка про життя і фольклористичну діяльність вченого, яка вийшла друком у Києві у 1964 році². Завдяки подвижницькій праці Миколи Мушинки – українського вченого зі Словаччини – з'явилася фундаментальна монографія «Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства»³. З-поміж інших публікацій, які висвітлюють долю та працю цієї непересічної людини та талановитого вченого вигідно вирізняється розвідка В. Качкана «Творець золотого фонду етнології (Володимир Гнатюк)», яка базується на багатому архівному, джерельному та епістолярному матеріалі. Ось що пише Володимир Качкан: «Коли вимовляємо: Володимир Гнатюк, то відразу ж в уяві вимальовується довгий ряд постатей Франкової доби. І чи не першим стає в цьому списку чоловік, що прожив усього п'ятдесят п'ять літ, а за собою залишив цілу епоху наукових відкриттів: збирач, укладач і видавець збірників українських пісень, анекдотів, легенд, казок, голосін, коломийок, похоронних обрядів, коляд і щедрівок, байок та сороміцьких матеріалів, знадоб до галицької демонології...»⁴.



Володимир Гнатюк

Володимир Гнатюк народився 9 травня 1871 року в селі Велесневі нинішнього Монастирського району Тернопільської області у багатодітній селянській родині. Від природи здібний і кмітливий, вже у 5-річному віці під орудою батька навчився грамоти. «Для господарства ти заслабий, у ткачі теж не годишся, зате піп був би з тебе непоганий, бо вмєш добре співати й промовляти», – сказав йому батько восени 1883 р. і сільською фірою повіз його в науку до Бучача»⁵. Тут Володимир навчався у народній школі при монастирі отців Василіанів, а з 1885 р. – в Бучацькій нижчій гімназії. У 1890 р. він записується до 5 класу вищої Станіславської гімназії, яку закінчує у 1894 р. і цього ж року вступає на філософський факультет Львівського університету. Предметом його спеціалізації була класична філологія, а з другого курсу В.Гнатюк починає відвідувати лекції й семінари з історії України М.Грушевського та української мови й літератури О. Колесси.



«Жите і слово» – «вісник літератури, історії і фольклору» (виходив з 1894 р.), редагований І. Франком за активною участю М. Драгоманова, був свіжим струменем у галицькій духовній атмосфері, прив'язуючи її до європейських літературних і наукових напрямків. Крім фольклорних та етнографічних матеріалів, які вміщувалися у постійній рубриці «Із уст народа», у часописі друкувалися рецензії та статті, бібліографічні огляди І. Франка, М. Драгоманова, А. Кримського, Л. Василенка, Ф. Штіве та ін. відомих дослідників народної культури, які інформували читачів про найновіші досягнення в царині фольклористики та орієнтували їх у дотичній літературі; тут з'являються вибрані переклади А. Кримського та І. Франка зі східних літератур, які стосувалися проблеми студій української народної словесності. 1897 р. в часописі з'являються статті В. Гнатюка: «Угро-руська мізерія», «Угро-руські новини», «Угро-руські календарі». Рівночасно журнал «Lud» друкує його етнографічні записи «Podanie o skale», «Grycovka», «Peisni tekuckie». Вже першими своїми розвідками В. Гнатюк засвідчує, що на ниву дослідження народної культури вийшов невтомний кваліфікований збирач і талановитий науковець. Іван Франко надавав йому не лише методичні поради та вказівки щодо записування фольклору, але й дозволив користуватися своєю багатющою бібліотекою. Це за його посередництвом В. Гнатюк починає листуватися з одним із найвідоміших українських етнографів Федором Вовком.

Засвоюючи досвід попередників, В. Гнатюк творчо підходить до запропонованої ними методики дослідження фольклору. Ось що зазначав з цього приводу його сучасник Ф. Колесса: «Ідучи за приводом М. Драгоманова й І. Франка, Гнатюк у трактуванні етнографічного матеріалу далеко відбігає від романтичного дилетантизму попередників та стає відразу на тривкий науковий ґрунт, а користуючися порівняльним методом, зв'язує свої праці в обсягу українського фольклору з сучасними напрямками й здобутками європейської науки»⁶.

Та все ж, за визнанням самого В. Гнатюка, найсильніший вплив на його становлення як науковця мали І. Франко та М. Грушевський: саме їм він присвятив перший том «Етнографічних матеріалів з Угорської Руси» (1897 р.) – «подвижникам українсько-руської науки, приятелям і учителям молодіжі»⁷.

Найплідніший період збиральницької та наукової діяльності В. Гнатюка припадає на час його роботи у Науковому Товаристві ім. Шевченка. 60–70-ті роки XIX ст. для України були нелегким періодом в її історії. Територія України розшматована на частини, які входили до складу двох імперій – Австрійської та Російської. Наступ російської реакції на український національно-культурний рух вилився у горезвісний Валуєвський циркуляр 1863 р., яким заборонялося видавати українською мовою педагогічну, церковну, наукову літературу та підручники.

Циркуляр став поштовхом до нової хвилі репресій проти членів «Української Громади», яку очолював Володимир Антонович. Проте дух української інтелігенції не був зламаний, і наприкінці 60-х років вона почала відновлювати громади та їхню діяльність, зокрема, у Києві, Полтаві, Харкові. Наприкінці 60-х – поч. 70-х рр. до Києва повернулися Павло Житецький з Кам'янця-Подільського, Микола Лисенко – з Лейпцига, Тадей Рильський – із зарубіжних мандрів, Павло Чубинський – із заслання. Київські громадівці почали впорядковувати зібраний раніше історичний, етнографічний, фольклорний і лексикографічний матеріал: готували до видання кілька томів «Народных южнорусских сказок», зібраних І. Рудченком, байки Л. Глібова, збірки народних пісень з мелодіями, опрацьованих М. Лисенком. У січні 1873 р. за ініціативою громадівців створено Історичне товариство Нестора-літописця, а з лютого того ж року почав працювати Південно-Західний відділ Російського



географічного товариства, який ставив завданням всебічне вивчення рідного краю. Серед його засновників – громадівці Лисенко, Русов, Вовк, Чубинський, Житецький та ін. Активними діячами товариства були історики Іван Лучицький, Олександр Лазаревський, Михайло Драгоманов, економіст Микола Зібер, правник Олександр Кістяківський, письменник і актор Михайло Старицький.

Відділ зібрав та видав величезний матеріал з історії, географії, природознавства, статистики та економіки краю. За участю й редакцією П. Чубинського у Петербурзі було видано сім томів праць етнографічно-статистичної експедиції до Південно-Західного краю.

Статті М. Драгоманова, Ф. Вовка, С. Подолинського та ін. на гострі соціально-економічні та політичні теми, які друкувала газета «Киевский телеграф», викликали шалену лютю серед реакціонерів, що групувалися навколо газети «Киевлянин» – неофіційного органу царської адміністрації. На шпальтах «Киевлянина» розгорнулася українофобна компанія: публікувалися статті з різкою критикою громад за те, що нібито вони, прикриваючись відділом Російського географічного товариства, захопили у свої руки «Киевский телеграф» і через нього проповідують сепаратизм. Для перевірки діяльності громад було створено спеціальну комісію, результатом роботи якої стало видання Емського указу 1876 р. Ним анулювали українське слово, закривався Південно-Західний відділ РГО. Заборонялось писати, співати та грати на сцені українською мовою, друкувати підручники, перекладати українською мовою твори класиків російської та світової літератури. Було закрито газету «Киевский телеграф». Діячі українофільського руху зазнавали переслідувань; рятуючись від них, Чубинський виїхав до Петербурга; Зібер, Вовк, Подолинський і Драгоманов – за кордон. Такою невтішною була суспільно-політична ситуація у Наддніпрянській Україні.

Суспільно-політичний рух другої половини XIX ст. на західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії характеризувався строкатістю та суперечливістю. Однією з його течій були москвофіли, які, як і російське самодержавство, не визнавали існування українського народу та його мови, пропагували ідею «єдиної і неделимої Русской народності» від Карпат до Камчатки.

Протилежну позицію на західноукраїнських землях займали народовці. У вирішенні внутрішніх проблем вони орієнтувалися не на російського царя, а на український народ. Народовці доводили, що українці – це окремий народ, який займає територію від Кавказу до Криму і гостро потребує захисту своїх національних та політичних прав. Народовство виникло наприкінці 1861 – на початку 1862 року і мало багато спільного з українофільством (громадським рухом на основних українських землях). Народовці насамперед прагнули підвищити культурно-освітній рівень і національну свідомість українського народу, захистити його мову та літературу. До лав народовців ставала молода світська інтелігенція – вчителі та студенти. Лідерами народовства в різний час були в Галичині В. Барвінський, Ю. Романчук, Д. Тянякевич, на Буковині – С. Смаль-Стоцький, М. Василько, на Закарпатті – Ю. Жаткович, А. Волошин та інші. Народовці мали значну підтримку діячів національно-визвольного руху Наддніпрянської України. Наддніпрянські громадівці Володимир Антонович, Пантелеймон Куліш і Михайло Драгоманов їздили в Галичину для встановлення особистих контактів із керівниками народовського руху й координації своїх дій.

Діяльність народовців проявлялася у двох основних формах. Перша – це пропаганда національних і культурно-освітніх ідей у періодичних виданнях, таких як часописи «Вечорниці», «Мета», «Русалка», газетах «Діло», «Буковина» та ін.

3 часом Галичина стала центром вільного українського слова для літераторів із Наддніпрянщини: Марка Вовчка, Євгена Гребінки, Леоніда Глібова, Панаса Мирного.

Другою формою діяльності народовців стала пропаганда національних ідей через створювані ними товариства, установи, гуртки, культурно-освітні заклади тощо. З ініціативи народовців 1864 р. було засновано перший український молодіжний професійний театр у Львові, а в 1868 р. розпочало активну роботу товариство «Просвіта».

На Наддніпрянській Україні, де національно-культурний рух зазнавав систематичних урядових переслідувань, його провідники почали шукати шляхів виходу з кризової ситуації і врешті-решт частково розв'язали проблему через заснування у Львові в 1873 р. Літературного товариства ім.Т.Г. Шевченка, якому судилося відіграти величезну роль у збереженні та розвитку української мови та літератури. Ініціаторами його створення та засновниками були наддніпрянські українці Олександр Кониський, професори Дмитро Пильчиків та Михайло Жученко, Єлисавета Милорадович-Скоропадська – полтавська поміщиця, коштом якої було відкрито друкарню та фінансувалося видання значної кількості літератури. З галицьких народовців до складу Товариства входили Степан Качала, Михайло Димет, Корнило Сушкевич, Омелян Огоновський, Юліан Романчук, Теофіл Барановський. Першим головою Товариства було обрано К. Сушкевича. З виданням літературного часопису «Зоря», який став фактично всеукраїнським органом, в нім беруть участь, не маючи змоги друкуватися вдома, Олена Пчілка, І. Нечуй-Левицький, О. Кониський, І. Тобілевич, Б. Грінченко, М. Кошобинський, Леся Українка, А. Кримський та інші. Незаперечною заслугою «Зорі» була її гуртуюча роль для галицької та наддніпрянської інтелігенції двох сторін історичної прірви, яка пролягла через Україну, враховуючи ще й той факт, що до 1894 р. «Зоря» досить вільно надходила до Наддніпрянської України.

3 часом все гострішою стає потреба в українському науковому видавництві. І знову ініціатива наддніпрянців (особливо О. Кониського та професора В. Антоновича) знаходить відгук у галицької інтелігенції, передовсім у О. Барвінського, який енергійно взявся втілювати в життя ці плани.

1892 року на ґрунті реорганізації Літературного Товариства ім.Т. Шевченка було створено Наукове Товариство ім.Т. Шевченка як всеукраїнську наукову структуру. Товариство об'єднувало відомих учених, роботу яких було згруповано у трьох секціях: математично-природничо-медичній, історико-філософській та філологічній.

3 1897 року Товариство очолює Михайло Грушевський, який поставив його роботу на міцні наукові засади. Значну увагу Товариство приділяло розвитку гуманітарних наук, зокрема, етнографії. У 1898 році при історико-філософській та філологічній секціях було створено спеціальну Етнографічну комісію, завданнями якої були збір та публікація етнографічних, фольклорних матеріалів та досліджень, експедиційна робота, гуртування і виховання наукових кадрів.

У 1898 році М. Грушевський запропонував В.Гнатюкові посаду секретаря Товариства. У цьому ж році він починає працювати секретарем новоутвореної Етнографічної комісії, яку очолював І. Франко, заступником голови був Ф. Вовк. Цю посаду В. Гнатюк займав аж до 1913 р., коли його було обрано головою Етнографічної комісії.

Одним із головних аспектів діяльності Етнографічної комісії була збиральницька робота. Комісія зорганізувала широку мережу записувачів та кореспондентів народознавчих матеріалів, публікувала та розсилала збирачам квестіонари – програми. Велику роботу по наданню кваліфікованих консультацій збирачам здійснював

В. Гнатюк. Як свідчить листування, він підтримував стосунки майже з трьохстами збирачами фольклорних та етнографічних матеріалів.

Публікуючи матеріали, одержані від сільських записувачів, В. Гнатюк завжди наводив їх прізвища, а замість гонорару кожний записувач отримував від Етнографічної комісії відповідний том зі своїми записами. Мережа збирачів формувалася із освічених селян, духовенства, учителів.

У 1905 році на прохання Володимира Гнатюка розпочинає систематичні етнографічні дослідження Антін Онишук, молодий учитель із Покуття. Він народився 8 червня 1883 року в Коломиї, закінчив 1904 року Станіславську учительську семінарію, працював у початкових школах на Покутті та Гуцульщині. У 1907–1910 роках, працюючи у селі Зелениці Надвірнянського повіту, А. Онишук збирає значний матеріал про народну культуру західної Гуцульщини⁹. Вже 1909 року Етнографічна комісія НТШ опублікувала його першу роботу «Матеріали до гуцульської демонології», записані у Зелениці, Надвірнянського повіту, 1907–1908 рр⁹. У виданнях НТШ було видруковано такі праці А. Онишука, як «Останки первісної культури у гуцулів», «Народний календар у Зелениці та вірування, що в'яжуться з поодинокими днями у році», «З народного життя гуцулів», «Похоронні обряди та звичаї в Зеленій на Гуцульщині», «Похоронні обряди та звичаї в Карлові на Покутті», «Народна пожива в Зелениці» та ін., які дістали високу оцінку з боку наукової громадськості. Зокрема, В. Гнатюк зазначав: «...На третім місці (після В. Шухевича та Р. Кайндля – дослідників Гуцульщини) стоять праці вчителя Ант. Онишука, надруковані у двох томах «Матеріалів до української етнології» (т. XIV–XV). Зібрані в них матеріали відносяться до гуцулів із Надвірнянщини, доповнюються отже дуже добре з попередніми. Особливим багатством визначаються «Матеріали до гуцульської демонології»..., те ж саме належить сказати про «Народний календар у Зелениці»¹⁰. Антона Онишука обирають членом НТШ. У 1912–1916 роках він навчається заочно у Чернівецькому університеті, де відвідує курс народознавства відомого історика, дослідника Гуцульщини, професора Р. Кайндля.

Перша світова війна перериває творчі плани А. Онишука – його мобілізовано в австрійську армію як санітара. Проте і в цих умовах він знаходить можливість вивчати народну культуру в тих селах, де йому доводиться перебувати. В листах до В. Гнатюка А. Онишук повідомляє, що записує воєнні пісні, весільні звичаї, відомості про народне будівництво, опрацьовує фольклорні теми: «Олень і вода у звичаях і віруваннях», «Сліди давніх жертв з людей і звірят», «Останки первісного права», «Жінка в життю українського народу» і т.ін¹¹.

У 1919 році, коли Західну Україну окупували румунські й польські війська, А. Онишук переїжджає в Наддніпрянську Україну, у Вінниці завідує обласним архівом та філією Книжкової палати. З квітня 1920 року Антін Онишук оселяється у Києві. Тут він працював у видавничому відділі XII армії, згодом – у Всеукраїнському історичному музеї. З 1 квітня 1921 року А. Онишука було зараховано постійним співробітником-консерватором Музею антропології та етнології ім. Ф. Вовка¹². У шойно створеному Музеї (29.03.1921 р.) при Українській Академії наук також працювали А. Носів, Ю. Павлович, Н. Заглада, Л. Шульгина, О. Аleshо. В основу створення Музею була покладена багата наукова спадщина Федора Вовка: бібліотека, антропологічні, етнографічні, палеонтологічні матеріали. Завданням Музею (з 1922 р. – Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка) було здійснення систематичних антрополого-етнографічних досліджень в Україні. З цією ідеєю у 1918 р. повертався в Україну з Петербурга Федір Кіндратович Вовк

на запрошення Української Академії Наук (його обрали професором Київського університету по кафедрі географії та антропології). Смерть спіткала його дорогою додому – він помер у м. Жлобині 30 червня 1918 р. Ідею вчителя судилося втілювати одному з його учнів О. Аленю.

Музей розгорнув широку збиральницьку та дослідницьку роботу. З 1925 р. наукові розвідки та матеріали співробітників публікуються у друкованих виданнях музею – "Бюлетені Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка" (виходив з 1925 р.) та "Матеріалах до етнології" (виходили з 1929 р.).

У 1921-22 роках за дорученням Української АН Антін Онищук виїжджає до села Старосілля Остерського повіту на Чернігівщині, де засновує першу спеціальну науково-дослідну станцію та проводить стаціонарні етнографічні дослідження. Як зазначалося у "Відкритому листі ВУАН до представників влади" від 29 жовтня 1921 р. за підписом Неодмінного Секретаря ВУАН, академіка А. Кримського: "...Антону Івановичу Онищуківі... доручається досліджувати в селі Старосілля, Свармії та Осеччині на Чернігівщині народний побут, а саме: народне будівництво, одяг, прикраси та всі заняття; збирати для Музею етнографічні речі, замальовувати та фотографувати все, що стосується до народного життя"¹³.

Зібрані А.Онищуком етнографічні колекції лягли в основу створення Музею народознавства при Відділі етнології Кабінету ім. Ф. Вовка. Самовіддана праця А.Онищука дістала схвальну оцінку його колег – 1926 року в газеті "Пролетарська правда" від 27 січня від імені Етнографічного товариства у Києві, Київського крайового сільськогосподарського музею, Музею мистецтва УАН, Київської картинної галереї, Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка було висловлено громадську подяку А.І. Онищуківі, зокрема зазначалося: "В часи найбільшого занепаду культурного життя, культурних і наукових інтересів бере він на себе ініціативу творення першого на Україні Музею Народознавства й сам дає гідний подиву приклад самовідреченої тяжкої праці, одкинувши піклування про своє власне життя.

Зрікшись спокою, зрікшись посад, що будь-що-будь забезпечували йому можливість без великих турбот чекати на кращі часи української наукової праці, А.І.Онищук інтєреси української науки поставив понад інтєреси свої особисті. Цілу зиму перебував він поза межами Кисва, в глухому, снігами засипаному селі, щоб там проробити перше монографічне дослідження українського села, щоб звідти, як дар молодій Академії Наук, привезти свої Старосілляські колекції і тим заложити міцні непорушні підвалини Музею народознавства, що вже становить з себе величезну наукову цінність. Під проводом такого тямущого, такого заппадливого – мимо свого слабого здоров'я – працівника цей Музей мав усі дані стати справжнім культурним вогнищем, осередком, з якого йшла ініціатива пізнання народного життя, з якого йшла пропаганда європейських наукових методів, в якому накресливалися шляхи нової етнологічної науки"¹⁴.



Антон Онищук



Нелегким коштом власного здоров'я діставалися етнографічні колекції Антонові Онищукові. У рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України серед інших документів зберігається клопотання Музею антропології та етнології ім.Хв.Вовка від 25.04.1922 р. до Комітету допомоги вченим такого змісту: «З огляду на те, що вчений спеціаліст Музею Антін Іванович Онищук, що зараз перебуває в командировці на Чернігівщині, виконуючи спеціальне доручення по збиранню етнографічного матеріалу, залишився майже зовсім без чобіт, а при тому ще й не може прибути до Києва з приводу нездужання – Музей звертається до Комітету з проханням не відмовити видати одну пару взуття для передачі А.І.Онищуківі, доручаючи провести це співробітниці Музею Л.С. Шульгиній»¹⁵.

Зібрані А.Онищуком етнографічні колекції лягли в основу створення Музею народознавства при відділі етнології Кабінету ім. Хв. Вовка УАН, який було відкрито 23 грудня 1922 р. у Києві. Музей мав такі відділи: народного господарства, народної техніки, народної архітектури, народного одягу та прикрас, відділ комунікацій та транспорту, відділ стаціонарного дослідження села, нового побуту, відділ порівняльного народознавства. Керував роботою Музею до лютого 1927 року завідувач відділу етнології Кабінету ім. Хв. Вовка Антін Онищук. Постійну участь у роботі Музею брали М. Гайдай, Д. Демущий, Н. Загледа, Н. Малеча, Ю. Павлович, М. Тарасенко¹⁶.

Стаціонарний метод дослідження традиційно-побутової культури, застосований А. Онищуком, та експозиція Музею дістали високу оцінку академіків М. Мурка з Праги, Д. Багалія, М. Біляшівського, А. Кримського, французького вченого А. Мортеля та інших.

У наступні роки Музей продовжував стаціонарні дослідження: 1923 року Н. Загледа працювала у с. Пекарі на Київщині; 1924 року було відкрито стаціонарно-етнографічну станцію у с. Жукині на Чернігівщині. У 1926 р. А. Онищук, Н. Загледа, Ю. Павлович досліджують народну культуру села Замисловичі Олевського повіту на Волині. У 1925 р. Коростенський краєзнавчий музей організував дослідну станцію у селі Озерянах, якою керував А. Онищук.

Вагома збиральницька, наукова та методична робота, яка проводилася Кабінетом-Музеєм, залишила помітний слід у розвитку народознавчих досліджень в Україні: «... огляд діяльності цього першого державного осередку розкриває його велике значення як науково-методичного, дослідницького, освітньо-виховного та організаційного центру розвитку етнографічного музейництва та етнографії на Україні періоду 20-х – початку 30-х років»¹⁷.

Результати етнографічних досліджень частково були опубліковані А.Онищуком у статтях «Виріб човна в с. Старосілля Остерського повіту на Чернігівщині»¹⁸, а рукописи таких його розвідок, як «Природні форми дерева в матеріальній культурі», «Рибальство: матеріали до монографії с. Старосілля» та інші було використано при підготовці монографій про село Старосілля¹⁹. Науково-методичну цінність для розгортання етнологічних студій в Україні мали «Уваги в справі систематичних дослідів над матеріальною культурою нашого села» та «Розвідки над народним побутом» за авторством А.Онищука²⁰, його програми-запитальники «Огонь, його добування та примінення», «Народна техніка», «Влови і рибальство», «Народна горожанська архітектура» та ін.²¹

1925 року за ініціативою київських вчених-етнографів, зокрема, і А. Онищука, було утворене Етнографічне товариство (згодом – Всеукраїнське етнографічне товариство) як громадська організація, яка мала на меті «сприяти розвитку етно-

графії, як науки, збирати етнографічні відомості, що стосуються матеріального та духовного побуту усіх народів, що заселяють Україну та сприяти створенню Центрального Етнографічного Музею»²². Товариство видало «Записки», два числа «Бюлетеня» (1927 р.) та сім номерів журналу «Побут» (1928–1930 рр.). А.Онищук як секретар Ради Етнографічного Товариства був співредактором цих видань.

Як свідчить вищезгаданий лист В. Гнатюка до А. Онищука, відомий вчений був одним із перших, кого обрали членом Етнографічного товариства. 1924–1925 роки були для В. Гнатюка щасливими й сумними водночас. Щасливими, бо у 1924 році президія Української Академії наук офіційно повідомила, що його обрано поза-штатним академіком кафедри народної словесності з тим, що після переїзду до Києва він стане штатним академіком. У відповідь на це повідомлення Гнатюк писав: «Колись моєю молодечею мрією було дожити хвили, в якій на українській землі став би український університет та Українська Академія Наук, дві інституції, що ввели би український народ у ряд загальнопризнаних культурних націй. Ця мрія тепер здійснилася. Я вважав би великим щастям, коли би зміг наприкінці свого життя, хоч здалеку докинути свою цеголку до тої величезної будівлі, яку здвигає УАН для української науки»²³.

Від 1925 року стан здоров'я В. Гнатюка був майже безнадійним. Та до останньої хвилини він не відходить від справи, якій присвятив усе своє життя: планує писати статті, цікавиться новими народознавчими виданнями. Як згадувала його дружина, ще за два дні до смерті В.Гнатюк робить коректуру «Літературно-наукового вісника». 6 жовтня 1925 року Володимира Михайловича Гнатюка не стало.

За 30 літ своєї невтомної дослідницької, видавничої та популяризаторської діяльності В. Гнатюк увів в науковий обіг величезну кількість матеріалів народознавчого характеру. Такі фундаментальні корпуси як «Коломийки» (3 томи), «Гайвки», «Галицько-руські народні легенди» (2 томи), «Колядки і щедрівки» (2 томи), «Галицько-руські анекдоти», «Знадоби до галицько-руської демології» (2 т.), «Народні оповідання про опришків» та інші є безцінним скарбом не тільки української, але й світової фольклористики.

То ж поправу Іван Франко назвав Володимира Гнатюка щасливим збирачем всякого етнографічного матеріалу, якому з наших давніших збирачів, мабуть, не дорівнював ніхто.

На пошану свого наставника та вчителя Антін Онищук у 1927 році на засіданні наукової комісії Етнографічного товариства виголошує доповідь «Життя та праця Володимира Гнатюка».

А. Онищук довгий час був вченим секретарем Етнографічної комісії ВУАН. За його безпосередньою участю вийшли такі наукові видання як «Етнографічний вісник» (№ 1–10), «Бюлетень» (№ 1–16).

Не цілком зрозумілими є причини, що спонукали А. Онищука у 1926 році залишити роботу в Академії наук. Ось що зазначалося з цього приводу у «Громадській подяці А.І. Онищуківі»: «І от тепер, коли далі все більше сприятливі умови настають для нормальної наукової праці, коли менше причин є розмінювати енергію кваліфікованого робітника на цілком технічні справи, А.І. Онищук відходить від Академії Наук, відходить від Музею Народознавства, в будівляння якого вклав так багато творчого розуму й елементарної фізичної сили. Цей факт не може не викликати жалю у тих, хто стежив за Онищуківим діяльністю, хто знав її, розумів і вмів відповідно оцінити»²⁴.

Як відомо, кінець 20-х років в Україні характеризувався згортанням процесів українізації, безпідставними огульними звинуваченнями української інтелігенції у

буржуазному націоналізмові, контрреволюційній діяльності тощо. Ще свіжим у пам'яті був процес «Центра дій» (1923–1924 рр.), коли було заарештовано та репресовано 8 співробітників ВУАН, зокрема, академіка К.П. Василенка; як накочувалася нова хвиля репресій. Відверта брутальна політика комуністів щодо нівелювання національних особливостей народів СРСР виливалася у фактах заперечення правомірності існування етнографії як самостійної науки, звуження етнографічних досліджень та експедицій наукових закладів і музеїв. Проголошена перебудова музейних експозицій на основі діалектичного матеріалізму супроводжувалася невинуватою заміною речових експонатів, документальних матеріалів схемами та діаграмами у дусі «вulgарної соціології». Природно, що такий підхід до музейної справи не міг не викликати обурення та несхвалення серед кваліфікованих музейних працівників. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що часто на керівні посади призначалися далекі від музейної справи, некомпетентні люди, які проте з безмежною відданістю втілювали в життя вказівку партійних органів про створення соціальних музеїв.

Складною була ситуація у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка, куди у 1926 році перейшов працювати А.Онищук на посаду завідувача бібліотеки. Очоловав Музей А. Винницький (в недавньому минулому інспектор екскурсійно-виставково-музейної секції Київської губполітосвіти). Ось що писала з цього приводу відомий історик Н.Д. Полонська-Василенко: «Зокрема багато конфліктів було в Історичнім музеї, де провід тримали комуністи і жертковний ентузіазм співробітників, які клопоталися про врятування і збереження пам'яток української культури, пояснювали «буржуазним націоналізмом». Навесні 1927 року відношення в Музею між Д. Щербаківським – його науковим співробітником і співробітником Академії Наук, старим українським діячем і видатним етнографом з одного боку і проводом в особі А. Винницького загострилися так, що спільна праця стала неможливою. Винницький використовував нервову вдачу Д. Щербаківського, драгував його і викликав ексцеси»²⁵.

6 червня 1927 року на знак протесту проти некомпетентного втручання в роботу очолованого Д. Щербаківським відділу етнографії музею з боку А. Винницького, Данило Михайлович наклав на себе руки – втопився у Дніпрі. Ця трагічна подія викликала глибоке обурення серед київської громадськості. Данило Михайлович Щербаківський (1877–1927) – був одним з провідних мистецтвознавців, етнографів, музейних працівників першої чверті ХХ ст. З його іменем пов'язано заснування Музейного фонду у Києві, врятування від знищення історично-мистецьких виробів, розвиток низки музеїв України.

У посмертному приватному листі до завідувача Всеукраїнського музейного містечка на території Києво-Печерської Лаври П.П. Курінного Д. Щербаківський писав:

«Я втопився. Залишити музей, якому віддав кращі роки свого життя, не маю сили, боротись з кваліфікованою підлістю Онищука й Винницького далі вже не можу. Від ревізії музею комісією Укрнауки нічого доброго не жду – адже вона й досі не починається. Досвідчені інтриганти нашого музею зуміють обробити ревізійну комісію так само, як обробили громадську лінію в справі виходу Онищука з Академії, або обробили Семка в нашій справі. Семко не хотів навіть нас вислухати, а він входить до ревізійної комісії Укрнауки. Отже, результат ясний. Ще більш обхоплюють, зганяють, з білого зроблять чорне, з чесного – підлого. Цього пережити я не можу, Петро Петрович.

Вам доведеться, як заміснику секретаря ВУАК'у, приймати мої книжки, що згідно заповіту, мають бути передані до ВУАК'у. Подбайте, прошу, аби й інші пункти заповіту були виконані.

Простіть мене за турботи. Нехай Ваша доця зазнає кращої долі.

Д.Щербаківський.

Нехай тільки не потрошать мого тіла»²⁶.

Похорон Д. Щербаківського (11.06.1927 р.), за висловом Н.Д. Полонської-Василенко, «...перетворився на величезну національну маніфестацію». В громадській панахиді, що відбувалася у будинку колишньої трапезної Києво-Печерського монастиря, взяли участь уповноважений Укрнауки та Київського окрвиконкому М. Левницький, академік А.Ю. Кримський, М.С. Грушевський, С.О. Єфремов, музейні працівники, співробітники та керівники науково-дослідних кафедр, вузів Києва та інших міст України.

Невдовзі група київських науковців надіслала листа до газети «Пролетарська правда» (червень 1927 р.) з приводу трагічної смерті Д.Щербаківського. В ньому, зокрема, зазначалося: «Передчасна й страшна смерть Данила Щербаківського стала не внаслідок його інтимно-особистих переживань, не внаслідок загального песимістичного сприймання життя... Рішення Данила Михайловича стратити своє життя сталося як вияв безвихідного розпачу, що виник з тих умов праці, які утворилися в Київському історичному музею ім. Т.Г. Шевченка.

Київський Музей, наукова установа, утворена заходами та стараннями українського громадянства, довгі роки безпросвітньої реакції і нестриманих нападок на все українське з боку царського уряду, був пристановищем для роботи українських вчених, і небіжчик довгі роки, якихось два десятиліття, стояв там на почесному і відповідальному місці кустоса, організатора і наукового доглядача мистецьких та етнографічних цінностей української культури, працюючи там разом з іншими визначними робітниками.

На чолі цієї установи мала би стати людина з високими науковими заслугами, або авторитетна та визначна, як громадський і політичний робітник.

Проте невідомо з яких причин науково-культурного та громадського характеру на чолі Музею було поставлено людину, абсолютно невідому в наукових колах, без жодних громадських заслуг... без жодного практичного музейного стажу.

Отже зрозуміло, що ця неавторитетна людина не тільки не змогла здобути собі визнання серед старих музейних співробітників, а навпаки – діяльність її, нетактовність, невміле втручання в наукове життя і поточну роботу Музею, призвели до глибоких непорозумінь і нетовариських відносин поміж музейними робітниками, внесли розлад і склоку в єдиний науковий колектив Музею.

Даремно найстарший, найзаслуженіший з цих робітників Данило Михайлович, зацькований і затурканий адміністрацією, стукався в усі двері радянської громадськості, сподіваючись тут знайти собі оборону чи, принаймні, моральну підтримку. Його палкі нарікання, його енергійні і настирливі заходи впиралися в бюрократичну байдужість паперового діловодства. Призначена від Укрнауки Комісія так і не почала ще працювати, а професійні органи реагували спроквола, з неохотою, і, врешті, були безсилі радикально вплинути на персональний склад великої наукової установи.

Енергійний, чесний, глибоко-етичний Данило Михайлович втомився від того бюрократизму, втомився від тої щоденної атмосфери дрібного інтриганства, нашіптування, постійного цькування.

В результаті – страшний фінал»²⁷.

Прометей українського духа



Лист закінчувався вимогами детального розслідування причин самогубства, негайного усунення сучасного керівництва Музею та заміни людьми з науковим та громадсько-політичним авторитетом. Лист підписали 72 наукові працівники, в тому числі академіки М. Грушевський, О. Корчак-Чепурківський, О. Новицький, С. Єфремов.

Проте лист надрукований не був. 1 липня 1927 р. на позачерговому засіданні Київського окрпарткому КП(б)У з цього приводу ухвалено: «Констатувати, що лист за підписом 72 наукових робітників Києва, що його подано в зв'язку з самогубством професора Щербаківського до центральних газет, своїм змістом та формою уявляє з себе спробу наукових робітників Києва використати факт самогубства Щербаківського для політичного виступу. Вважати за недоцільне публікування цього листа в пресі, як місцевій так і центральній, про що і повідомити ЦК»²⁸.

8 липня того ж року Політбюро ЦККП(б)У розглянуло інформацію Київського ОКП у цій справі. Було вирішено погодитися з пропозиціями прокуратури щодо припинення судової справи за фактом самогубства. Рівночасно запропоновано НКО УСРР вжити заходів щодо поліпшення керівництва музейною справою на Україні, а М.О. Скрипнику персонально доручалося на зборах наукових робітників «виступити з освітленням справи, зв'язаної з самогубством Щербаківського». Як наслідок цих рішень, колегія НКО УСРР увільнила А.Вінницького з посади директора Всеукраїнського музею ім. Т. Шевченка, визнала за доцільне перевести до іншого музейного закладу А. Онищука²⁹.

При Академії наук було утворено Комітет для увічнення пам'яті Д.Щербаківського. 8 грудня 1927 року відбулася урочиста академія на його пошану, де виступаючі – фахівці з різних галузей народознавства – дали високу оцінку його діяльності. Промова академіка С.О. Єфремова закінчувалася такими словами: «Смерть Щербаківського – то голосний крик змученої душі громадянина, крик дією, щоб звернути увагу громадянства на ненормальності в сфері його роботи. І крик цей, останній громадянський вчинок небіжчика, не мусить пролунати марно». Після цієї академії Комітет було скасовано урядовим розпорядженням, збір коштів на пам'ятник, а також громадський бойкот проти винних у смерті Д. Щербаківського заборонено, слідство припинено. Могилу Д. Щербаківського в одну з ночей 1934 року була зрівняна з землею. «Смерть Д.М. Щербаківського була першою в поході большевиків проти української культури», – так розцінював цю трагічну подію професор П. Курінний³⁰.

Молох НКВД розпочав новий наступ – вже у 1927 році відбулися перші арешти серед української інтелігенції у сфабрикованій справі СВУ. Наприкінці 1928 року розгорнулася кампанія осуду «контрреволюційної діяльності» академіка Єфремова, апогеєм якої був процес СВУ 1930 року. На лаву підсудних сіло 45 чоловік: академіки, професори, лікарі, кооператори, священники, письменники, студенти, викладачі ВУЗів, вчителі. Всі вони звинувачувалися у терористичній діяльності та шкідництві. Четверо підсудних отримали по 10 років таборів, 5 – по вісім, інших засуджено на терміни від 2 до 6 років ув'язнення чи вислання за межі України.

Знаючи тепер достеменно, якими страшними езуйтськими методами діяла чекістська машина, що не гребувала ні шантажем, ні нацькуванням, ні обрихуванням, ні психологічним тиском для знищення людини, дуже ймовірним видається нам, що А. Онищук у ситуації, що склалася в Історичному музеї, був не стільки призвідцем до трагедії, скільки однією з наступних жертв, яку вже починали «обробляти» з метою дискредитації.

У 1927–1933 роках А. Онишук обіймав посаду доцента в Київському художньо-му інституті, а з 1935 р. завідував відділом обліку та консервації музейних фондів у Музеї українського народного мистецтва.

На порозі вже стояв 1937 рік. Антона Онишука чекала та ж невблаганна доля, що і більшості народознавців – він був репресований.

Таким тернистим і складним був процес становлення народознавчої науки в Україні, як і нелегкими були долі тих науковців, які поклали своє життя на жертвовник служіння їй.

Примітки

- 1 Сміт Ентоні. Національна ідентичність. – К., 1994. – С.21.
- 2 Яценко М.Т. Володимир Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність. – К., 1964.
- 3 Мушинка М. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства // Записки Наукового Товариства ім.Т.Шевченка. Праці філологічної секції. – Т.207. – Париж-Нью-Йорк-Сідней-Торонто, 1987.
- 4 Качкан В.А. Українське народознавство в іменах. У 2-х частинах. – Ч.1. – К., 1994. – С.229.
- 5 Див.: Мушинка М. Володимир Гнатюк. – С.24.
- 6 Колесса Ф. Передне слово до збірника праць, присвяченого пам'яті Володимира Гнатюка //Матеріали до етнології й антропології. – Львів, 1929. – Т.ХХІ-ХХІІ.– С.ІХ-Х.
- 7 Див.: Етнографічний збірник. – Львів,1897. – Т.3.– С.236.
- 8 Арсенич П.І. Етнографічна діяльність Антона Онишука // Народна творчість та етнографія. – К., 1989. – № 4. – С.23.
- 9 Матеріали до української етнології. – Львів, 1912. – Т.ХІ. – С.90–177.
- 10 Гнатюк В. Причинки до пізнання Гуцульщини // Записки НТШ. – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С.16.
- 11 Див.: Арсенич П.І. Етнографічна діяльність Антона Онишука . – С.25.
- 12 Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Т.Рильського НАН України (далі – ІМФЕ). – Фонд 43–3. – Од.зб.79. – Арк. 3.
- 13 Там само . – Арк.5.
- 14 Там само. – Од.зб. 118. – Арк. 1.
- 15 Там само. – Од.зб. 79. – Арк. 4.
- 16 Там само. – Од.зб. 108. – Арк. 16–17.
- 17 Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. – К., 1989. – С.128.
- 18 Матеріали до етнології та антропології: Збірник праць присвячений пам'яті Володимира Гнатюка – Частина 1. – Львів., 1929. – Т. ХХІ – ХХІІ. – С.7–24.
- 19 Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села (село Старосілля). – Київ, 1930.
- 20 Побут. – 1928. – №1. – С.4–6; 1928. – № 2/3. – С.3–11; 1929. – № 4/5. – С. 5–13.
- 21 Рукописні фонди ІМФЕ. – Фонд 43–3. – Од.зб. 97. – Арк.1–3.
- 22 Там само. – Арк. 97.
- 23 Див.: Мушинка М. Володимир Гнатюк. – С.69.
- 24 Рукописні фонди ІМФЕ. – Фонд 43–3. – Од.зб. 118. – Арк.2.
- 25 Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук: Нарис історії. – К., 1993. – С.52.
- 26 Репресоване краєзнавство (20–30–ті роки). – К., 1991. – С.412.
- 27 Там само. – С.412–414.
- 28 Полонська-Василенко Н.Д. Назв.праця. – С. – 400.
- 29 Там само. – С.401.
- 30 Там само. – С.53.